

15. Ніколайчук Д. Соціо професійний портрет київських цивільних губернаторів (друга половина XIX – початок XX ст.). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. 2017. Вип. 124 (9). С. 20–25.
16. Ніколайчук Д. Київські імперські очільники і «українське мовне питання» (до 140-х роковин видання Емського указу). *Український історичний збірник*. 2017. Вип. 19. С. 98–111.
17. Скрипник А. Подільський губернатор О. О. Ейлер. Спроба історичного аналізу його діяльності. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. VII. 2004. С. 247–256.
18. Фрагменти життя Федора Федоровича Трепова. URL: http://gossmi.ru/page/gos1_948.htm (дата звернення: 20.09.2018).
19. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). Ф. 442. Оп. 628. Спр. 96.
20. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 638. Спр. 564.
21. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ, 2005. С. 334.
22. Шандра В. С. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 92–111.
23. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – поч. XX ст. Київ, 2005. 427 с.

Игорь Коляда, Игорь Ильницький. Ф. Трепов (младший) – генерал-губернатор областей Австро-Венгрии, занятых по праву войны (июль 1916 – февраль 1917 гг.): штрихи к портрету. В статье в контексте политики российской оккупационной власти в Восточной Галиции в период Первой мировой войны на основе новых архивных материалов реконструируется биография и освещаются различные аспекты деятельности Федора Федоровича Трепова (младшего) на должности генерал-губернатора областей Австро-Венгрии, занятых по праву войны (июль 1916 – февраль 1917 гг.).

Ключевые слова: генерал-губернатор, украинские губернии, русская оккупационная администрация, временно оккупированные территории, инкорпорационная политика.

Ihor Koliada, Ihor Ilnytskyi. The Governor-General of Austria-Hungary Districts Occupied by the Right of the war F. Trepov (junior) (July 1916 – February 1917): Details to the Portrait. In the article in the context of politics of the Russian occupational authority in the Eastern Galicia during the period of the First world war with the help of new archival materials the biography was reconstructed and also there were highlighted different aspects of the activities of Fedor Fedorovich Trepov (junior) in a position of The Governor-General of Austria-Hungary districts occupied by the right of the war (July 1916 – February 1917).

Key words: The Governor-General, Ukrainian governorates, the Russian occupational authority, temporarily occupied territories, incorporational politics.

Стаття надійшла до редколегії
20.06.2018 р.

УДК 94(477):351

Вячеслав Попов

Повсякденне життя державних службовців у період національно-демократичної революції в Україні (1917–1920 рр.)

У статті розглянуто повсякденне життя співробітників управлінського апарату урядів, які створювалися на території України. Способами виживання державних службовців було отримання грошей і харчів від роботодавця, самостійний пошук продовольства, розпродаж домашнього майна, використання службового становища.

Ключові слова: національно-демократична революція 1917–1920 рр. в Україні, міське населення, органи державного управління, адміністративний апарат, бюрократизм, службова компетентність.

Постановка наукової проблеми та її значення. Необхідною умовою існування держави, як відомо, є наявність розгалуженого та численного бюрократичного апарату, без якого неможливе виконання державних функцій. Управлінська діяльність розвинутого державного механізму передбачає високий рівень професіоналізму працівників офіційних установ усіх рівнів. В умовах політичних потрясінь, які

супроводжуються ліквідацією старих органів управління, їхні пересічні співробітники потрапляють до однієї з найуразливіших категорій населення.

Події національно-демократичної революції 1917–1920 рр. в Україні супроводжувалися практично безперервними бойовими діями, унаслідок яких відбувалася періодична зміна влади. Кожна нова влада, намагаючись започаткувати певні державотворчі процеси, формувала місцеві та центральні управлінські структури, заповнюючи їх необхідною кількістю співробітників. Дефіцит управлінських кадрів змушував звертатися по допомогу до чиновників колишніх урядів або залучати помічників за принципом ідеологічної й соціальної близькості, що далеко не завжди передбачало наявність відповідної освіти та досвіду.

Особистий склад органів державного управління й місцевого самоврядування становив окрему групу в структурі міського населення, становище якої відрізнялося від інших прошарків. З одного боку, офіційний характер їхньої діяльності надавав можливість скористатися перевагами правлячого стану, з іншого – невизначені перспективи чергового політичного режиму породжували в управлінців настрої байдужості та відчаю внаслідок невпевненості у власному майбутньому.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Щодо наявності історичних розробок із дослідження питань повсякденного життя окремих верств міського населення України в зазначений період треба зауважити, що предметом уваги науковців були робочий клас, українська інтелігенція, нова радянська еліта. Становище міського пролетаріату в 1918–1920 рр. досліджував Є. М. Складенко [1], але його монографія не позбавлена недоліків, зумовлених пануванням у період її опублікування комуністичної ідеології. Робота А. М. Михненка [2] з'явилася вже в незалежній Україні, утім вона стосується окремого регіону та охоплює надто великий проміжок часу. Цікавими є узагальнювальні дослідження з історії інтелігенції [3, 4], у яких добі національно-демократичної революції приділено велику увагу. У монографії М. О. Фролова [5] розглянуто широке коло питань, пов'язаних із формуванням і функціонуванням комуністичного та радянського керівництва в Україні в 1917–1922 рр., але автор зосереджується переважно на вищих щаблях цієї соціальної верстви. Отже, повсякденне життя пересічних державних службовців як окремої категорії городян історики ще не розглядали.

Мета статті – вивчення особливостей повсякденного життя управлінців середньої й нижньої ланок у 1917–1920 рр., що надає можливість аналізу спроможності конкретної соціальної групи пристосуватися до умов існування, що стрімко змінювалися, та представляє науковий інтерес.

Для реалізації мети передбачено виконання таких **завдань**:

- розглянути особливості поведінки співробітників органів управління в процесі професійної діяльності й у приватному житті;
- визначити ступінь залежності їхніх побутових умов від службового становища та офіційних обов'язків;
- охарактеризувати емоційне ставлення в управлінському середовищі до політичної влади в конкретний проміжок часу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Початок революційних подій у 1917 р. кардинально вплинув на повсякденну поведінку міських мешканців. Не були винятком і державні службовці, які брали активну участь у політичних акціях. Сучасник подій у Чернігові описував, що збори проходили там мало не на всіх багатолюдних вулицях, у тому числі недалеко від в'язниці [6, арк. 3 зв.]. Навіть тюремні наглядачі не витримували й відлучилися зі служби, щоб подивитися на маніфестацію [6, арк. 7].

У процесі формування органів радянської влади нові вакансії часто заповнювалися випадковими людьми. Головною умовою прийняття на роботу було соціальне походження. У результаті управлінський апарат середньої та нижньої ланки був укомплектований некомпетентними та недисциплінованими співробітниками, які не володіли елементарними навичками діловодства.

У протокол засідання Горлівсько-Щербинівської ради у вересні 1917 р. зафіксовано «дуже хаотичний стан» ведення справ, коли найважливіші папери не були виконані [7, арк. 8 зв.]. Катеринославський губернський комітет рад вимагав: «Службовці не повинні збиратися групами, переходити без діла з кімнати до кімнати, і розгулювати коридорами» [8, арк. 3].

Набула розповсюдження мобілізація, але радянські службовці від неї звільнялися. Напевно, саме тому кількість установ зростала «як гриби», службовці «плодилися та розмножувалися», усе організоване «реорганізовувалося та знову реорганізовувалося» [9, с. 237].

Забезпечення безпеки ставало проблемою самих громадян, які розв'язували її в міру своїх можливостей. Так, до Костянтинівського революційного штабу звернулися представники службовців Товариства споживачів скляних, хімічних і дзеркальних заводів у зв'язку зі складанням річного звіту. З'ясувалося, що службовці працювали вночі й носили великі суми громадських грошей. Товариство просило «видати дозвіл на право придбання й носіння зброї» та видати тимчасово три револьвери «до придбання таких» [10, арк. 65]. Коли була потрібна реальна робота на виробництві, зокрема на металургійному заводі в Маріуполі, робітників-металістів довелося відкликати «з усіх радянських установ» [11]. Водночас ради не відмовлялися від послуг досвідчених фахівців; наприклад, для організації кооперативів запрошували на роботу осіб, котрі мали кооперативний досвід і відповідний стаж [12].

В. І. Вернадський уже у квітні 1918 р., оцінюючи результати більшовицького господарювання, зазначав: «Те, що принцип самоврядування в населенні сильно постраждав і втрачає авторитет, зрозуміло, і сам відчуваєш іноді відчай, коли бачиш, хто вийшов на поверхню. Йде годування, створення незліченного, неосвіченого, жадібного до грошей чиновництва, нездатність до діяльності і хабарництва» [13, с. 73].

За національних урядів становище службовців також було дуже скрутним. Із продовольчою проблемою зіткнулися співробітники центральних органів влади. У серпні 1918 р. Міністерство харчових справ отримало звернення з проханням «видати дозвіл Міністерству торгівлі і промисловості на привіз з Херсонської губернії до Києва двох вагонів борошна для розділу між урядовцями» [14, арк. 60]. Восени 1918 р. ціла армія земських службовців сиділа «з порожнім гаманцем і з порожнім шлунком». Випадків розпродажу домашнього майна було не перерахувати. Земські управи реагували на ситуацію одними обіцянками. Головним бичем була «відсутність готівки грошових знаків» [15].

У Харкові перша міська їдальня працювала в приміщенні колишнього кафе Дірберга, причому вона встигла набути популярності серед городян. У серпні 1918 р. майнові права Дірберга були відновлені, а їдальня закрита. Газета «Південний край» з обуренням відзначала, що закриття їдальні позбавило дешевого на ті часи й свіжого обіду широкі кола демократичного населення Харкова, серед яких згадувалися службовці як «елемент малозабезпечений, що не може дозволити собі обідати у приватних їдальнях». Репортер указав на зростання загрози шлункових хвороб і вимушеного недоїдання, тому що приватизація громадського харчування неминуче призводила до дорожнечі [16].

Тільки в дні приходу червоних військ до Харкова на початку 1919 р. працівникам міської управи повністю видано платню за грудень. Стосовно січня, який почався, «готівка каси» давала змогу видати гроші лише за першу половину місяця [17]. За короткий час правління більшовиків у 1919 р. встигла сформуватися велика соціальна група радянських службовців. «Стурбовані, покірливі, голодні», що поступали на роботу заради шматка хліба, вони складали «більшість перехожих» [18, с. 145].

Одна з умов їхньої роботи – відповідний зовнішній вигляд. Київська студентка, яка щодня записувала в щоденник враження про більшовицьке правління, згадувала про свого знайомого, котрий мав десять костюмів, але замовив собі ще робочу косоворотку, оскільки товариші по службі в радянській установі зробили йому зауваження, що він «дуже елегантний» [19, с. 227].

У розпалі громадянської війни радянські службовці на місцях зіткнулися з нестачею харчів. У квітні 1919 р. Донецький губернський партійний комітет отримав інформацію про те, що ради й парткоми в районах по декілька днів не працювали. Апарати виконкомів – «у перегонах за хлібом». Комнезами перейшли на положення продовольчих відділів і «теж шукають хліба» [20, с. 369].

Складна ситуація з продовольством не сприяла ефективній праці. У липні 1919 р. в наказі Нікопольського ревкому наголошувалося на «розхлябаності» в роботі багатьох радянських установ. «Деякі завідувачі відділів нерідко відсутні на своїх постах. Установи займаються всякими відписками, заводячи бюрократичну канцелярську тяганину» [21, арк. 16]. У Мелітополі місцевий ревком, за свідченням сучасників, обмежив свою діяльність тим, що видавав «без розбору» перепустки для виїзду на південь, в інших справах діяв «мляво» [20, с. 255].

Під час чергового свого повернення в Україну більшовики відновили політику націоналізації всіх галузей економіки. Оскільки для управління господарством потрібен відповідний апарат, для пересічних обивателів це означало створення великої кількості робочих місць у різних установах. Робота передбачала пайок, а отже, можливість урятуватися від голоду. Очевидно, що розростання бюрократичного апарату відбувалося за рахунок дилетантів, які замінювали професіоналізм канцелярською тяганиною.

На службу до більшовиків, у тому числі як вільнонаймані у військових частинах, не завжди йшли ідейно близькі категорії громадян. На думку письменника В. П. Катаєва, це були «у більшості випадків

погані служаки, що розраховували на щедрий червоноармійський пайок і на папірець, що вберігав від реквізицій та ущільнень» [22, с. 82]. Часто посади в радянських установах обіймали колишні царські урядовці, які, замість адміністративного завзяття, демонстрували зовсім інші якості. Ось діалог двох приятелів, надрукований у вигляді фейлетону в кримській газеті: «Їхньої» платні навіть на продукти не вистачає. Так ми до старих порядків привчаємо – нагороду за послуги. Наприклад, суботники – всі йдуть очерет різати, а я в установі залишаюся». – «А якщо «вони» прийдуть?» – «Наша справа маленька, служили з примусу! Ну, я побіг обідати». – «У їдальні?» – «Я «їхньої» погані не вживаю. Сьогодні мені дружина обіцяла солодкий пиріг приготувати» [23, арк. 66]. Характерно, що для цих співрозмовників не існувало поняття «наші», для них і червоні, і білі були «вони».

Журналіст М. Плешко влаштувався службовцем для доручень у комітеті по справах полонених та біженців. Тепер у нього був документ радянського службовця, і він почав отримувати пайок. Але роботи в нього не було буквально ніякої, як і в більшості радянських урядовців [24, с. 220].

Колишній офіцер В. В. Корсак пішов працювати до повітового раднаргоспу. Завідувач загального відділу заявив: «Відділів і посад у нас скільки завгодно. Але пайків жодних, а платні я сам одержую 700 карбованців» [18, с. 128]. Характер діяльності в радянській установі описаний таким чином: «Всі вели життя паперово-чорнильне» [18, с. 130]. Під час відвідування Корсаком у Києві установи під назвою «Завкомзалізтрест» жодне питання не вирішувалося на місці, усіх відвідувачів відправляли до інших інстанцій [18, с. 168].

Київська студентка у квітні 1919 р. записала: «Більшовики довели до абсурду всі недоліки, якими вирізняються погані уряди. У них без протекції, без знайомства не можна зробити кроку, не можна взагалі існувати. Бюрократія розвинулася до безмежності, скрізь і для всього канцелярія, п'ять урядовців виконують те, що в минулі часи робив один. Папірці, папірці без кінця» [19, с. 213].

За п'ять днів до приходу білих студентка зазначала: «За цей тиждень я бачила немало установ, і в мене склалося таке враження: сидять тисячі людей, одержують платню, рахують, пишуть, і по суті, нічого не роблять. Нікому їхня робота не потрібна, ні країні, ні приватним особам. Та це і не робота, а переливання з пустого в порожнє. Праця двірника, дроворуба більш корисна для них самих, ніж їхнє семигодинне висиджування в брудних, не підметених кімнатах. І вони самі це чудово відчують, велику частину дня базікають, йдуть зі служби, ніхто не приховує свого халатного ставлення» [19, с. 226]. Майже вся ця величезна маса, яка служила в численних більшовицьких установах, залишилася в Києві при наблизенні Добровольчої армії. Отримавши від більшовиків так звані евакуаційні гроші, колишні службовці швидко їх проїли [18, с. 214].

Коли Добровольча армія з'явилась у Донбасі, службовці різних установ, щоб зберегти свої посади, у чергове терміново помінjali політичні переконання. Начальник залізничної станції Штерівка став «понад міру правим», хоча в різні часи за різної влади він устиг побувати і «німцем», і «українцем», і «червоним» [25, арк. 14].

Влада на місцях, як і раніше, не вирізнялась ефективністю. Добровольці проповідували відродження й відновлення всього, що було зруйноване радянським режимом. «Достатньо було зняти наліт декретів, і все могло ще воскреснути – суд, міське самоврядування, університет, торгівля, банки і т. д. Ця можливість тоді ще була, але це була остання можливість» [9, с. 262]. Для представників білої влади також характерний непрофесіоналізм. Один із представників інтелігенції, «вигнаний за тупоумство та нездібність із усіх навчальних закладів», не вмів правильно писати російською, щоб ухилитися від мобілізації, улаштувався на роботу до «Інформаційної агенції» і, як казали, «був там на прекрасному рахунку» [24, с. 230].

Недовге перебування в Києві поляків створило в київських органах управління справжній хаос. Юрист О. О. Гольденвейзер згадував: «Ми мали польську комендатуру, українську комендатуру, губернського комісара Преснухіна, якийсь сурогат міського управління. Все це не налагоджувалося і функціонувало надзвичайно безладно і розгублено» [26, с. 62].

Відновлення колишнього порядку, зруйнованого більшовизмом, стало надзвичайно важким або навіть неможливим. «Ні банки, ні магазини, ні міські установи, ні суд ожити і воскреснути тепер не встигли, або не змогли. Меблі, діловодство, архіви, запаси за декілька минулих місяців продовжували розкрадатися і руйнуватися». Більшість штатних співробітників колишніх органів управління остаточно покинули Київ ще в листопаді 1919 р. [26, с. 62].

Бідувало міське населення Криму за Врангеля, і за більшовиків. Земський діяч В. Оболенський відзначав, що влітку 1920 р. замість чаю вони пили «настій із зібраних у горах трав», цукру й масла не

живали зовсім, м'ясо їли не частіше одного разу на тиждень. «Словом, жили так, щоб тільки не голодувати». Оболенський скаржився: «Одяг та взуття зносилися і підновити їх не було ніякої можливості, бо вартість пари черевиків майже дорівнювала місячному окладу мого утримання». Земський діач і його сім'я були вимушені відмовляти собі у найголовніших потребах життя «хоч якимось культурної людини». Вони займали маленьку сиру квартиру на задньому дворі й про прислугу, «звичайно, і не мріяли» [27, с. 63].

Третє й останнє пришествя більшовиків до України відродило колишні вади радянського управління, які в жодному разі не сприяли позитивному ставленню до нього пересічних громадян. О. О. Гольденвейзер обурювався бюрократичними новаціями нової старої влади: «Скільки було в нас комітетів та комісій, які існували тільки на вивісках! І чи не в усіх радянських установах найголовніші функції виконувалися виключно на папері?» Життя проходило «повз радянський апарат, оскільки життя незрівнянно сильніше за жалюгідні спроби доктринерської регламентації» [9, с. 286].

Одночасна наявність органів управління різного ступеня повноважень та різного рівня підпорядкування призводила до нераціонального використання мізерних ресурсів. Некомпетентність управлінців, відсутність чіткої юридичної бази їхньої діяльності робили радянських урядовців безпорадними в найпростіших питаннях без указівок вищої влади. За свідченням В. П. Катаєва, відбулася «повна плутанина в поняттях і термінах». Ніхто, безумовно, не уявляв ще різниці між державними, професійними та партійними установами. «Будь-яка людина з портфелем» здавалася обивателям «істотою вищого порядку, всезнаючою і всесильною». Скорочені назви установ, які практикували більшовики, «викликали жах в розгублених інтелігентів» [22, с. 78].

Характерною ознакою комуністичного режиму був класовий підхід до будь-якої сфери суспільного життя. Така необхідна дія, як щеплення від віспи, проводилася в Бахмутській земській лікарні тільки тим, хто служив у радянських установах [28]. У Луганську організовано отримання чобіт за готівковий розрахунок радянськими службовцями, котрі потерпіли від білого терору. Був варіант пошиття нового взуття відповідно до розмірів. Таких потерпілих радянських службовців виявилось понад сімдесят осіб [29, арк. 194–195, 198–207, 222].

Наявність певних пільг не мотивувала радянських службовців до плідної праці. Наказ по Чистяківському підрайонному виконкому від 15 жовтня 1920 р. свідчив: «Співробітники неакуратно приходять на заняття, та влаштовують якісь дружні бесіди». Голова виконкому попереджав: «Винні будуть заарештовані на 10–15 діб із виконанням своїх прямих обов'язків і притягатимуться до відповідальності нарівні з дезертирами праці», – та нагадував про необхідність «проводити заняття з восьмої години ранку до другої години дня» [30, арк. 112]. У травні 1920 р. Харківський губернський з'їзд рад прийняв резолюцію: «Всім зобов'язано боротися всіма заходами проти канцелярської тяганини і саботажу» [31, с. 114]. 5 жовтня 1920 р. автор повідомлення в слов'янській газеті «Більшовик» заявляв, що «халатність, нехлюйство, некоректне поведження з громадянами, канцелярська тяганина повинні розглядатися як саботаж» [32, арк. 37].

Радянські установи знову зіткнулися з браком продуктів. У січні 1920 р. у Харкові продовольчий комітет відмовив у хлібі службам соціального забезпечення, «за відсутністю такого у його розпорядженні». Співробітники соцзабезу самостійно зайнялися заготівлями. Вони виїхали до Зміївського повіту «для закупівлі на місці муки або зерна», а також відряджалися до Куп'янського та Ізюмського повітів «для закупівлі пшона, соняшникової олії та свинячого сала» [33, арк. 12 зв.].

Із 15 квітня по 1 травня 1920 р. хлібно-борошняний відділ випікав хліб із пшеничної муки навпіл із ячною. Щоденна видача здійснювалася за жорстко встановленою нормою. Радянські службовці за рівнем споживання хліба прирівнювалися до членів родин промислових робітників, одержуючи по половині фунта. Навіть пообідавши у їдальні, вони могли з'їсти в день не більше ніж три чверті фунта хліба. Порівняно з його видачею в 1919 р., норма скоротилася в середньому в півтора рази [34, арк. 8 зв.].

Проблеми з харчуванням існували навіть у середовищі партійних функціонерів. Дружина відповідального працівника С. Сосновська, котра опинилась у серпні 1920 р. у Харкові, разом із дитиною була поселена в чоловічий гуртожиток, де на обід видавали «шматочок хліба менше $\frac{1}{8}$ фунта». Дитину доводилося годувати вареним пшоном. Звернення до ЦК Компартії України за призначенням посиленого пайка не допомогло, співробітниця ЦК Троїцька пояснила, що «кращих обідів вона не знає, весь Харків голодує і вони самі голодні». Сосновська просила для себе хліб, цукру, консервів, оселедців, повидла, а для дитини – молока, яєць, білого хліба та цукру. Як аргумент, вона послалася на те, що під час її

чотириденного перебування в підвалі Надзвичайної комісії їй і її дитині все це давали. За таку вимогливість Троїцька обізвала її хворою, сказала, що так вона до всіх ставиться й можливості надати таке харчування в неї нема. Сосновська звернулася також із проханням про видачу одягу. Троїцька відповіла, що «весь Харків роздягнений, весь Харків босий». Сосновській усе ж таки видали три чоловічі сорочки та спідницю. Вона просила допомогу «тисяч в 20–25», щоб сходити до лазні й віддати білизну в прання. Їй були потрібні також білизна або мануфактура та нитки для дитини [35, арк. 41 зв., 42, 42 зв.].

До осені 1920 р. ситуація з харчуванням настільки погіршилася, що городяни несли на ринок останні речі, щоб не померти з голоду. «Дзеркало я був вимушений продати як останнє майно на хліб», – скаржився бухгалтер А. Л. Чаковський [36, арк. 102]. Співробітниця Ради народного господарства К. Новікова вказувала у своїй заяві: «Речі, що залишилися, ми продаємо, і тим абияк живемо» [36, арк. 200].

Відсутність найнеобхіднішого одягу позбавляла населення багатьох можливостей задовольнити інші потреби. Деякі громадяни перебували через це в депресивному стані. Так, восени 1920 р. партійний секретар з Костянтинівки Н. О. Ільїн поскаржився в місцевий виконком: «Щоб дістати що-небудь з ринку, потрібно чекати, поки сонце нагріватиме повітря, щоб роздягненим можна було йти на ринок. Тупіє розум, і втрачається свідомість від такого кошмару» [36, арк. 350 зв.].

Коли в члена спілки радянських службовців із Бахмута Б. Я. Шаломовича конфіскували декілька стільців, він у заяві до профспілки вказав, що планував їх продати, щоб на виручені гроші придбати хоча б «старі черевички» для дітей [36, арк. 273, 273 зв.]. Співробітник відділу комунального господарства О. О. Гладілін, напіраючи на тринадцятирічну бездоганну службу, просив повернути вилучені під час обшуку ручну швейну машину, піаніно, шість стільців, чайний посуд та дві вази [36, арк. 87].

Улітку 1920 р. обмеження, що накладалися на обивателів, стали ще жорсткішими, ніж у 1919 р. Кооперативний рахівник Г. І. Протас поскаржився до районного виконкому, що його позбавили права спати на окремому ліжку, яким він повинен був користуватися через хворобу. Навіть у цьому скромному бажанні йому відмовили [36, арк. 235 зв.].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, революція та громадянська війна вкрай погіршили становище такої категорії міського населення, як державні службовці. Вони миттєво втратили будь-які соціальні гарантії, зокрема сподівання на пенсійне забезпечення. Кожна нова влада починала з переслідувань і покарань працівників апарату попередніх урядів. Вона, зазвичай, змінювала особовий склад співробітників державних установ, тому колишні управлінці лишалися без засобів до існування та були приречені на злидні. Сформувалася специфічна група громадян, які, прагнучи вижити, ішли на службу до будь-якого режиму. Не розраховуючи на спокійне майбутнє та не маючи впевненості в стабільності конкретного режиму, чиновники тут і зараз користувалися всіма можливостями, котрі їм надавав отриманий статус. У повсякденному житті головним завданням було прагнення загубитись у натовпі, не привертаючи уваги з боку озброєних людей, та отримати максимальну кількість грошових знаків, продуктів харчування, одягу й взуття. Утім, незважаючи на ці людські бажання, довготривале громадянське протистояння погіршило матеріальний стан управлінців середньої та нижньої ланок до межі фізичного виживання. Загалом рівень життя пересічних службовців був вкрай низьким протягом усього періоду революції.

Джерела та література

1. Скляренко Є. М. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918–1920 рр.): нариси. Київ: Наук. думка, 1966. 214 с.
2. Михненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст. Київ: Донецьк, 2003. 440 с.
3. Історія інтелігенції Української РСР 1917–1990 рр. Київ: [б. в.], 1991. 535 с.
4. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): у 3 кн. Київ, 1994. Кн. 1. 137 с.; Кн. 2. 171 с.; Кн. 3. 152 с.
5. Фролов М. О. Компартийно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.). Запоріжжя: Прем'єр, 2003. 447 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України, (далі – ЦДАГО). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 21.
7. Донецький обласний державний архів (далі – ДОДА). Ф. Р–2602. Оп. 1. Спр. 1.
8. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. Р–158. Оп. 1. Спр. 1.
9. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний. *Архив русской революции*. Москва: Терра-Политиздат, 1991. Т. 6. 364 с.
10. ДОДА. Ф. Р–2602. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 65.
11. Вісті (ВУЦВК). 2 черв. 1920 р. № 134.

12. Известия Донецкого губернского исполкома (Луганск). 18 июня 1920 г.
13. Вернадський В. І. Щоденники (1917–1921). *Вибрані наук. праці акад. В. І. Вернадського*. Київ: НАНУ, 2011. Т. 9. 326 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 3.
15. Глас вопиющего (письмо в редакцию). *Южный край*. 8 сентября 1918 г. № 119. С. 4.
16. О первой городской столовой. *Южный край*. 10 августа 1918 г. № 96.
17. Южный край. 4 января 1919 г. № 4.
18. Корсак В. В. (Завадский). У красных. Великий исход. *Красная смута*: сб. ист. лит. произв. Москва: Содружество «Посев», 2011. 624 с.
19. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.). *Архив русской революции*. Берлин: Изд-во «Слово», 1924. Т. 15. 345 с.
20. Гражданская война на Украине 1918–1920: сб. документов и материалов: в 3-х тт., 4-х кн. Киев: Наук. думка, 1967. Том первый, книга вторая. 490 с.
21. ДАДО. Ф. Р–4367. Оп. 1. Спр. 48.
22. Катаев В. П. Почти дневник. Москва: Сов. писатель, 1962. 544 с.
23. ЦДАГО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 323.
24. Плешко Н. Из прошлого провинциального интеллигента / Архив русской революции. Москва: Терра-Политиздат, 1991. Т. 9. 304 с.
25. Державний архів Російської Федерації. Ф. Р–440. Оп. 1. Спр. 34.
26. Революция на Украине по мемуарам белых. Киев: Политиздат, 1990 г. 436 с.
27. Оболенский В. Крым при Врангеле... С. 63.
28. Донецкая коммуна. 4 мая 1919 г. № 40 (53).
29. Державний архів Луганської області. Ф. Р–463. Оп. 1. Спр. 34.
30. ДОДА. Ф. Р–870. Оп. 1. Спр. 2.
31. Гражданская война на Украине 1918–1920: сб. док. и материалов: в 3 т. Киев, 1967. Т. 3. 910 с.
32. ДОДА. Ф. Р–1527. Оп. 1. Спр. 3.
33. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р–4986. Оп. 1. Спр. 13.
34. ДАХО. Ф. Р–327. Оп. 1. Спр. 7.
35. ЦДАГО. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 181.
36. ДОДА. Ф. Р–1527. Оп. 2. Спр. 15.

Вячеслав Попов. Повседневная жизнь государственных служащих в период национально-демократической революции в Украине (1917–1920 гг.). В статье рассматривается повседневная жизнь сотрудников управленческого аппарата многочисленных правительств, создававшихся на территории Украины. Особенностью их социального положения была постоянно существовавшая угроза очередной смены власти, после которой начиналось преследование политических противников. Бывшие управленцы оставались без средств к существованию и обрекались на нищету. Впрочем, кадровый голод заставлял новых правителей обращаться за помощью к уцелевшим профессионалам. Быстро сформировалась специфическая группа граждан, готовых ради выживания идти на службу к любому режиму. Такие чиновники пытались в полном объеме воспользоваться возможностями полученного статуса. Пути удовлетворения первичных потребностей было получение денежного довольствия и продуктового пайка от работодателя, самостоятельные поиски продуктов в ущерб профессиональным обязанностям, злоупотребление служебным положением, а ближе к концу войны – распродажа домашнего имущества. Основное условие сохранения жизни для работников прежних режимов – это отказ от привычного внешнего облика и слияние с массой новых служащих. Несмотря на все усилия, уровень жизни рядовых служащих был крайне низким в течение всего периода революции и войны.

Ключевые слова: национально-демократическая революция 1917–1920 гг. в Украине, городское население, органы государственного управления, административный аппарат, бюрократизм, служебная компетентность.

Vyacheslav Popov. The Daily Life of Public Officials During the National-Democratic Revolution in Ukraine (1917–1920). The article considers the everyday life of administrative staff of numerous governments that were established on the territory of Ukraine. The feature of their social status was the constantly threat of changing the power after which the persecution of political opponents began. Former managers remained without means of subsistence and were doomed to poverty. However, the staff hunger forced new rulers to seek help from survived professionals. A specific group of citizens ready to serve any regime for their own survival quickly formed. Such officials tried to take all advantages from their status. The ways of satisfying the primary needs were receiving cash and food rations from the employer, independent search for products in prejudice of professional duties, abuse of office and the sale of household goods near the end of the war. The main condition for surviving of servants of the previous regimes was the rejection from their usual external appearance and

merging with the mass of new employees. Despite all efforts, the standard of living of ordinary employees was extremely low during the entire period of the Revolution and the war.

Key words: National-Democratic Revolution of 1917–1920 in Ukraine, urban population, government bodies, administrative staff, bureaucracy, service competence.

Стаття надійшла до редколегії
15.06.2018 р.

УДК 94(477)«1917/1922»:338.22

Олександр Гаврилюк

Українська революція 1917–1921 рр.: економічний вимір

У статті розглянуто місце, зміст, здобутки, причини невдач та уроки економічної політики українських національних держав у період революції 1917–1921 рр. Наголошено, що найбільше уваги звертали на вирішення аграрного питання, що так і не вдалося зробити. Виокремлено фактори, що зумовлювали негативний вплив на запровадження економічної політики в практичне повсякденне життя суспільства. Звернено увагу на зв'язок подій економічної політики українських національних держав у 1917–1921 рр. із сучасними українськими реаліями.

Ключові слова: українська революція 1917–1921 рр., Українська центральна рада, Українська Народна Республіка, Гетьманат Павла Скоропадського, Директорія УНР, Західноукраїнська Народна Республіка, економічна політика, аграрне питання.

Постановка наукової проблеми та її значення. Столітній ювілей Української революції 1917–1921 рр. викликав появу масиву наукових і науково-популярних праць стосовно цієї знаменної події національної та європейської історії. Провідне місце серед них належить дослідженням, у яких розглянуто питання політичного, воєнного, правового та деяких інших сторін життя українського соціуму в означений період. Натомість проблематиці економічної (господарської) політики українських національних держав відведено не так уже й багато місця. Між тим цей фактор виступав вагомим чинником українського державотворення в умовах політичної та економічної нестабільності, частих збройних сутичок із ворогами суверенної України, незавершеності формування нації, інших непростих аспектів періоду революції. Тому висвітлення фактів економічної історії України того часу є потрібним і з погляду ґрунтовнішого ознайомлення з нашим не таким уже й далеким минулим, і з огляду на актуальність тодішнього національного досвіду запровадження заходів економічного характеру для сучасного вітчизняного державотворчого процесу.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання економічної політики українських національних держав у період революції 1917–1921 рр. лише віднедавна стали предметом дослідження науковців на теренах України. Відомо, що в умовах утвердження впродовж 1920–1930-х рр. на її підрадянській частині сталінського тоталітаризму та подальшого панування комуністичної диктатури об'єктивні українознавчі історико-економічні дослідження, у тому числі й про господарську політику українських національних держав доби революції, вважалися не просто непотрібними, а й небезпечними. Ситуацію рятували науковці української діаспори, праці яких стали доступними для українського читача лише після проголошення незалежності України. Серед них слід виокремити узагальнювальні та спеціальні дослідження, авторами, а іноді й видавцями яких є Б. Винар [2] І. Витанович [4; 3], С. Кононенко [10], І.-С. Коропецький [16; 15; 11], С. Величенко [1], ін. Щодо материкової України, то сприятливі умови для дослідницьких пошуків із теми, означеної в назві статті, склалися тут завдяки демократизації наукової творчості, початок якої припав на межу 1980–1990-х рр. З'явилися матеріали наукових збірань [5], окремі колективні дослідження [7; 6] індивідуальні праці, зокрема у вигляді навчальних посібників [8; 12], у яких тією чи іншою мірою розглянуто питання економічної політики українських національних держав у період Національної революції 1917–1921 рр. Попри значні зрушення в цій галузі, наукові пошуки тут варто продовжувати й надалі.